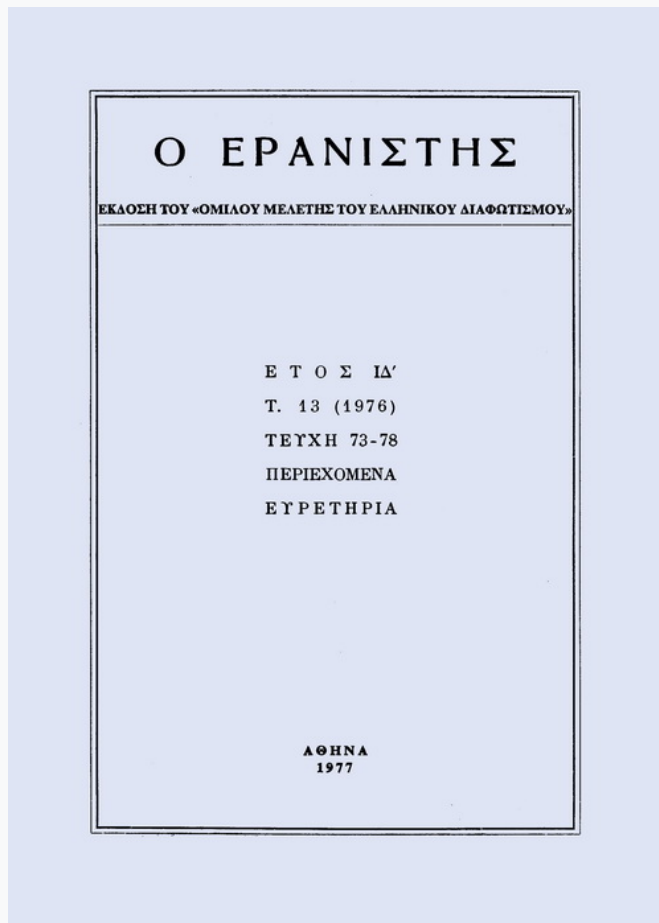

The Gleaner

Vol 13 (1976)

Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα

Γιώργος Κεχαγιόγλου

doi: [10.12681/er.9123](https://doi.org/10.12681/er.9123)

Copyright © 2016, Γιώργος Κεχαγιόγλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κεχαγιόγλου Γ. (2016). Ένα χειρόγραφο της «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα. *The Gleaner*, 13, 23–40. <https://doi.org/10.12681/er.9123>

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ «ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΦΥΣΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ» ΤΟΥ ΨΑΛΙΔΑ

Μέρος τῆς διδακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωαν. Ψαλίδα (1767 - 1829)¹ μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ἴδιον συγγράμματα,² καὶ ἄλλα, χειρόγραφα κείμενα, κατὰ τὸ μεγαλύτερόν τους ποσοστὸ ἀνέκδοτα ὡς σήμερα.³ Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διασώζουσι παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα στὰ διάφορα μαθήματα πού περιλάμβανε τὸ διδακτικὸν του πρόγραμμα⁴ καὶ καλύπτουν, γιὰ τὴν Γεωγραφίαν τουλάχιστον, ὀλόκληρη

1. Ἡ κυριότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ψαλίδα: στὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ψαλίδα» τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας» 1, τεύχη 4 - 5 (Αὐγ. - Σεπτ. 1952) 327 - 515· στὴν μονογραφίαν τοῦ Λ. Γ. Βρανούση, Ἰωάν. Ψαλίδα, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους (1767 - 1829), Ἐκδ. «Ἡπειρ. Ἑστίας», Ἰωάννινα 1952· στὶς μελέτες τοῦ Κ. Α. Διαμάντη, Ὁ Ἰωάν. Ψαλίδα καὶ τὸ ἀρχεῖον του. Α', ΔΙΕΕ 14 (1960) 550 - 583 (καὶ ἰδίως σ. 550 - 552, σημ. 1), καὶ Β' μέρος, ΔΙΕΕ 16 (1962) 273 - 369 (καὶ ἰδίως σ. 273, σημ.), Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς, «Ἠὼς» 4 (1961) 29 - 32· στὴν ἔκδοσιν τοῦ Α. Χ. Παπαχαρίση, Κοσμὰ Θεσπρωτοῦ καὶ Ἰωαν. Ψαλίδα: Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου, Ἐκδ. ΕΗΜ, Ἰωάννινα 1964. Βλ. καὶ Χ. Π. Φράγκος, «Δωδώνη» 1 (1972) 85 - 108, Λ. Βρανούσης, Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά καὶ τοῦ Ψαλίδα, ΝΕ 94 (1973) 51-86, Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 25 (1976) 145-154.

2. Βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 - 24, 36, 72, 83, 93, 112 - 113,

134, 137, Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 552 - 554.

3. Βλ. Δ. Καλογερόπουλος, Ἔργα Α. Ψαλίδα, «Ἐπτανησιακὴ Ἐπιθεώρησις» 1 (1922) 101 - 103, καὶ 2 (1924) 104 - 106, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σσ. 9 (σημ. 3, 5), 10 κ.έ.; 27 (σημ. 6), 57 (σημ. 4), 62 (σημ. 61), 72 (σημ. 25), 86, 89 κ.έ., ΝΕ, ὁ. π. σ. 52 κ.έ., Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' καὶ Β', ὁ. π.

4. Ἡ σύγκρισιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Ψαλίδα (διατυπωμένου ἤδη ἀπὸ τὸ 1795) μὲ τὸ διδακτικὸν του πρόγραμμα, ὅπως ἐφαρμόστηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ 1796, φανερώνει τόσο τὴν προδιαγραφὴν ὀρισμένων παιδευτικῶν στόχων, πού θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας του, ὅσο, ταυτόχρονα, τὸ εἶδος τῆς προσαρμογῆς τους στὴν διδακτικὴν πρόδοσιν, καὶ τίς φάσεις πού περνᾷ ἢ τελευταῖα. Βλ. τὸ σημείωμα τοῦ Σ. Δ. Κρίνου, περ. «Ἑστία» 7 (1879) 143, ὅπου ἀναφέρεται ἔργον τοῦ Χριστόφορου Φιλητᾶ σχετικὸν μὲ τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ τίς μεθόδους διδασκαλίας τους

την τελευταία είκοσαετία (1809 - 1829)¹ του διδασκαλικού του έργου (1796 - 1829).²

Χειρόγραφα που περιέχουν παραδόσεις του στο μάθημα τής Γεωγραφίας,³ καθώς και μερικότερα γεωγραφικά αποσπασματικά κείμενα ή έπιτομές, προχειρότερες (διδασκτικές) σημειώσεις, καταλόγους, ύπομνηματισμένους ή όχι χάρτες, πρακτικές γεωγραφικές πληροφορίες κτλ., γνωρίζουμε σήμερα τὰ έξής :

(1812)· βλ. επίσης, Βρανούσης, *Ψαλίδα*, δ. π., σσ. 26 (σημ. 6), 76, 124, Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σσ. 305 - 306 (άριθ. 18), 322 - 328 (άριθ. 54), 345 - 346 (άριθ. 88), 365 - 366 (άριθ. 115).

1. Βλ. παρακάτω, στὸν Πίνακα τῶν γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδα, άριθ. 1 κ. έ.

2. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, δ. π., σσ. 24 κ.έ., 95 κ.έ., ΝΕ, δ. π., σ. 54-55, Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 319.

3. 'Η «έτοιμη για έκδοση» Γεωγραφία του αναγράφεται τελευταία στη σειρά τῶν έκδοτικῶν του στόχων τοῦ 1795· βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, δ. π., σ. 11. Στην προκήρυξη, πάντως, πρὸς τοὺς φιλόμουςους 'Έλληνες (άπό 25. 10.1799· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 305 - 306) ή αίτηση χρηματικῆς συνδρομῆς περιορίζεται για τήν έκδοση τῆς Λογικῆς και Μεταφυσικῆς, και άπό τὸ διδασκτικό «φιλοσοφικόν σύστημα» λείπει κάθε μνεία Γεωγραφίας. Τὸ ίδιο συμβαίνει και στη σημαντική έπιστολή του (στὸν Καπλάνη;) άπό 1.12.1805· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 322 - 8. 'Αργότερα, όμως, σέ άπολογισμό τοῦ Ψαλίδα πρὸς τοὺς έφόρους τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς (άπό 18.11.1815) οί γεωγραφικές παραδόσεις αναγράφονται έναγαμένες στα «έγκύκλια μαθήματα», μαζί με τή «γενική κριτική

ιστορία τῶν αρχαίων γενῶν», τήν «ἀρχαιολογία τοῦ ήμετέρου γένους», τή λατινική και ήταλική γλώσσα, τήν ιστορία τοῦ έμπορίου και «άπαν τὸ έμπορικόν σύστημα», και με τήν άκόλουθη διατύπωση: «ή πολιτική, φυσική και σφαιρική γεωγραφία άναπτυσσομένη διά τῶν, ὧν ή σχολή έχει, άκριβεστάτων σφαιρῶν και άτλάντων»· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 346. Οί ίδιοι χαρακτηρισμοί, με τή διευκρινιστική προσθήκη: «ήτοι άστρονομική» ύστερα άπό τή λέξη «σφαιρική», επαναλαμβάνονται σέ άνάλογο ύπόμνημά του πρὸς τὸν οίκου-μενικό πατριάρχη (άπό 1.6.1819), που παρουσιάζει έκτος άπό τὰ όμοια σημεϊα και ένδεικτικές άλλαγές, τονισμό ή ύποτονισμό όρισμένων πληροφορικῶν στοιχείων, πράγμα που άξίζει νά μελετηθεϊ ειδικότερα· βλ. Διαμάντης, *Άρχεϊον Β'*, δ. π., σ. 366. Για τήν ιδεολογική κίνηση στα 'Ιωάννινα τῆς έποχῆς του και τίς έπιπτώσεις της στο πρόγραμμα τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, δ. π., σ. 42 - 45.

Στὸ σημείωμα τοῦ Κρίνου, δ. π., σ. 143, συναντοῦμε, για τίς γεωγραφικές παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα, τοὺς προσδιορισμούς: «Σφαιρική Γεωγραφία», «Πολιτικοφυσική», «...τῆς 'Ηπειρου», «...μαθηματική και πολιτική έρανισμένη άπό τοὺς καλύτερους νεωτερικὸς γεωγράφους».

I. *Όλοκληρωμένα σώματα γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

1. Χφ Σαλαμάγκα - Βολονάση¹: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο («Θεωρία τῆς Γεωγραφίας. . .»). Χρονολ. στὸ χφ : 24.7. καὶ 15.8.1819 [= 1809 ;].²
2. Χφ Χαριτάκης³: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Περὶ Γεωγραφίας γενικῶς», «Περὶ Εὐρώπης, Ἀφρικῆς, Ἀσίας, Ἀουστραλίας, Ἀμερικῆς») — Μέρο ς 2ο (Μαθηματικὴ Γεωγραφία). Χρονολ. στὸ χφ : 1817 - 1822.

II. *Μέρη γεωγραφικῶν παραδόσεων :*

3. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ¹ ⁴: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο («Γεωγραφία πολιτικὴ καὶ φυσικὴ»). Χρονολ. στὸ χφ : 1810.
4. Χφ Παλαμηδᾶ-Κρασιώτη⁵: Γεωγραφία, Μέρο ς 1ο, («Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ»: «Γεωγραφία, μέρος πρῶτον, φυσικὸν καὶ πολιτικόν», «Περὶ Εὐρώπης»). Χρονολ. στὸ χφ : 1813.
5. Χφ Ἀρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁷ ⁶: Γεωγραφία, Μέρο ς 2ο (;), («Γεωγραφία, μέρος β', μαθηματικόν»). Ἀχρονολ.⁷

1. Περιγραφή: Δ. Σ. Σαλαμάγκας, Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», 1 (1952) 495 - 497. Στις βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ ἀκολουθοῦν ἐδῶ ἀναγράφονται καὶ οἱ τυχόν ἀποσπασματικὲς ἢ συνολικὲς δημοσιεύσεις τῶν χφφ.

2. Στὸ χφ καὶ τὰ δύο μέρη τῆς Γεωγραφίας εἶναι χρονολογημένα στὰ 1819, μὲ μεταγενέστερη, φαίνεται, διόρθωση τῶν ἀριθμῶν σὲ 1809. Στὸ κείμενο τοῦ 1ου Μέρους, πάντως, ἀναφέρονται καὶ γεγονότα ποὺ φθάνουν ὡς τὸ 1816· βλ. Σαλαμάγκας, ὅ. π., σ. 495 - 496.

3. Περιγραφή καὶ μερικὴ δημοσίευση: Γ. Χαριτάκης, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16' αἰῶνος, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 6 (1931) 32 - 74.

4. Περιγραφή (ἐλλιπὴς) καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων: Α.Α. Παπακώ-

στας, Ἀθανασίου Ψαλίδα, Ἀνέκδοτα ἔργα, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1 (1952), 498 - 500. Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3.

5. Γιὰ τὶς μερικὲς δημοσιεύσεις τῶν Ν. Γιαννόπουλου καὶ Χ. Ι. Σούλη, βλ. παρακάτω, σ. 29 κ. ἑ.

6. Βλ. Παπακώστας, ὅ.π., σ. 499. Γιὰ τοὺς ἀριθ. 3, 5, 13, βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 64 κ. ἑ.

7. Κατὰ τὸν Παπακώστα, ὅ.π., σ. 499, τὸ χφ συνεχίζει ἕως τὸν ἀριθ. 3 (τοῦ 1810)· ἀνήκει σὲ μιὰ πρῶτη συνθετικὴ φάση (βλ. παρακάτω, σ. 32 κ. ἑ.) τῆς ἴδιας χειρόγραφης παράδοσης, καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι θεωρητικὰ ἐξίσου δυνατὸν νὰ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ ἀριθ. 4 (τοῦ 1813). Βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 55. (Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ 2ο Μέρος εἶναι μόνον «μαθηματικόν»)

III. Ἀποσπάσματα γεωγραφικῶν παραδόσεων, ἐπιτομὲς :

α. Ἀποσπάσματα, σπαράγματα.

6. Χφ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ - Παπαχαρίση¹: «Περιγραφή Γεωγραφικῆ τῆς Ἠπείρου» [Μέρος 1ο]. Χρονολ. τοῦ ὅλου χφ : - 1833· οἱ πληροφορίες στὸ κείμενο τοῦ Ψαλίδα : - 1814(;)².
7. Χφ Ἀρχ. Ψαλίδα, 400³: Γεωγραφικὰ Ἰωαννίνων καὶ περιοχῆς [Μέρος 1ο]. Ἀχρονολ.· οἱ πληροφορίες : - 1820⁴.

1. Περιγραφή καὶ ἔκδοση: Α. Χ. Παπαχαρίσης, *Γεωγραφία*, ὁ. π., ἰδιαίτερα σσ. 10* κ. ἑ., 49 - 66.

2. Χρονολογία στὸ χφ : 1830 - 1831, ἀλλὰ μὲ περιγραφή ἢ σημείωση γεγονότων καὶ τοῦ 1832, 1833· βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 14* - 15*. Γιὰ τὴν ἔνθετη «Περιγραφή Γεωγραφικῆ...» τοῦ Ψαλίδα ὑπάρχει, ἐπίσης, πρόβλημα χρονολόγησής: ἡ δήλωσις, στὸ χφ, ὅτι τὰ Ἐπτάνησα εἶναι «ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τῆς Φράντζας» (Β' Γαλλοκρατία, 1807 - 1809, καὶ 1807 - 1814 γιὰ τὴν Κέρκυρα) ὀδηγεῖ τὸν ἐκδότη, ὁ. π., σ. 10* - 11*, νὰ χρονολογήσει τὸ τμήμα αὐτὸ ἀρκετὰ πρόωμα, μεταξὺ 1807 - 1809, καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴν χρονολόγησιν αὐτὴ ὡς βάση χρονολογικῶν συμπερασμάτων — καθόλου πειστικῶν — γιὰ τὴν βιογραφία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Θεσπρωτοῦ.

Ἡ σύγκρισις τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὀδηγεῖ, ὡστόσο, σὲ ἄλλες διαπιστώσεις (γιὰ πληρέστερη σύγκρισιν τῶν δύο χφφ, βλ. παρακάτω, σ. 34-35): (1) Τὰ δύο κείμενα συμφωνοῦν ἀπόλυτα στὸ ἐπίμαχο σημεῖο, μὲ μία διαφορὰ στὴ διατύπωσις: ἀριθ. 6 (φ 83^v): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον [τὰ Ἐπτάνησα] κανένας δὲν ἤξεύρει.» — ἀριθ. 4 (φ. 127^r): «ὡς τὸ τέλος δὲ τοῦτου τοῦ πολέμου, τί θὰ ἀπογένοιον κανένας δὲν ἤξεύρει.» ἡ ρευστότητα τῆς ξένης κυ-

ριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα ἀποτυπώνεται ἐδῶ μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἐνδεικτικόν: οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι βρίσκονται ἀκόμη σὲ προοδευτικὴ ἐξέλιξιν καὶ ἡ τύχη τῆς Κέρκυρας δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων νησιῶν, πρὶν τουλάχιστο γίνεαι γνωστὴ ἡ τελικὴ ἔκβασις· τὸ ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς Γαλλίας κλονίζεται δηλώνεται μὲ σαφήνεια, ἀλλὰ ἡ διατήρησις τῆς Κέρκυρας (- 1814) δὲν ἐπιτρέπει, φαίνεται, ἀκόμη στὸν Ψαλίδα νὰ προσγράψῃ ὀριστικὰ τὰ νησιά σὲ ἄλλον κυρίαρχο. (2) Ἡ σύγκρισις τοῦ φ 87^v τοῦ ἀριθ. 6 μὲ τὸ φ 128^v τοῦ ἀριθ. 4 προσθέτει ἀκόμη ἓνα χρονολογικὸ δεδομένον, ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ μετὰ τὸ 1812: ἀριθ. 6: «ὑπετάχθησαν [τὰ πασίτικα σπίτια] τοῦ Ἀργυρόκαστρο] εἰς τὸν Ἀλήπασαν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν, καὶ οὕτως ἡσύχασε καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» — ἀριθ. 4: «ἐπειδὴ πέρυσιν ὑποτάχθησαν εἰς τὸν Ἀληπασάν τὸν Τεπελενλῆ μὲ πόλεμον τριῶν μηνῶν καὶ ἔτσι ἡσύχασεν καὶ αὐτὴ ἡ πόλις...» (Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

3. Περιγραφή: Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 583. Περιγραφή καὶ δημοσίευσις: Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29 - 32.

4. Πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἰωαννίνων (1820)· λείπουν τὰ στοιχεῖα γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησιν, βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ. π., σ. 29.

8. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁴ ¹: «Γεωγραφία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας» [Μέρος 1ο]. Κέρκυρα, 1.3.1828.
 9. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁵ ²: «Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδος» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.³
 10. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁶ ⁴: «Γεωγραφικὰ - Ἀφρικῆ» [Μέρος 1ο]. Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
 11. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ² ⁵: «Περὶ τοῦ πολιτικοῦ ἐνιαυτοῦ ἧ καλενδαρίου» [Μέρος 2ο]. Χρονολ. στὸ χφ: 1819.
 12. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ⁸ ⁶: [;].⁷ Ἀκέφαλο, ἀχρονολ.
- β. Ἐπιτομὲς (;).
13. Χφ 'Αρχ. Βλαχογιάννη, Ψ³ ⁸: «Γεωγραφία σύντομη». Κέρκυρα, 1828.
 14. Χφ 'Αρχ. Κολυβά, 138 ⁹: «Μαθήματα Γεωγραφικά». Κολοβὸ (;). Λευκάδα, 22.2.1829.
- IV. Γεωγραφικὲς σημειώσεις, κατάλογοι, χάρτες, πληροφοριακὰ σημειώματα [Μέρος 1ο]:
- α. Σημειώσεις, κατάλογοι.
15. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 292¹⁰: Κατάλογος χωριῶν ἐπαρχίας Κραβάρων. Πλάτανος, 9.5.1829.
 16. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 398¹¹: Πίνακας ναχαέδων καὶ χωριῶν. . . μέρους τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀχρονολ.
 17. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 399¹²: Ἀναγραφή πόλεων Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας. Ἀχρονολ.
 18. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 402¹³: Γεωγραφικὲς σημειώσεις γιὰ Εὐρώπη. Ἀχρονολ.
1. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 2. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 3. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 3, 8. 4. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 5. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498. 6. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 499. 7. Περιγραφή ἐλλιπέστατη. Ἴδιες διαστάσεις μὲ τοὺς ἀριθ. 5, 6, 10, 11. 8. Βλ. Παπακώστας, ὅ. π., σ. 498. Ἐπίσης Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π., σ. 54 - 55, καὶ ἐδῶ, σ. 38, σημ. 3. 9. Βλ. Σ. Λάμπρος, Κατάλογος	τῶν κωδίκων Ἀλεξίου Κολυβά, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 14 (1917) 393 - 394. 10. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 575. 11. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583. Ἀνάλογο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ χφ ποὺ ἀναφέρει ὁ Βρανούσης, Ψαλίδας, ὅ. π., σ. 113, σημ. 49. 12. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 583. 13. Βλ. Διαμάντης, Ἀρχεῖον Α' ὅ. π., σ. 583.

19. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 405¹: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη και 'Ασία. 'Αχρονολ.
20. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 406²: Γεωγραφικές σημειώσεις για Εὐρώπη. 'Αχρονολ.

β. Χάρτες.

21. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 397³: Χάρτης 'Αμβρακικοῦ (στά γαλλικά). 'Αχρονολ.
22. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 403⁴: Χάρτης ΒΔ. 'Ελλάδος (μὲ Β. Πελοπόννησο και 'Αλβανία). 'Αχρονολ.
- *23. 'Εντυπο 'Αρχ. Ψαλίδα, 266⁵: Γεωγραφικὸς πίνακας Εὐρώπης. Κέρκυρα, 15.12.1828.

γ. Πληροφοριακὰ ἔγγραφα, ἐπιστολές, ὑπομνήματα και ἄλλα σημειώματα⁶.

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.
2. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.
3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583. Γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ψαλίδα μὲ τὴ γεωγραφικὴ (και ἱστορικὴ) χαρτογραφία — ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται και οἱ στατιστικοὶ ἢ ἄλλοι πίνακες—, βλ. Βρανούσης, Ψαλίδας, δ. π., σ. 112 - 113, σημ. 49, ὅπου και πληροφορίες γιὰ ἄλλα ἀνάλογα χφφ.
4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583.
5. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 574.
6. Ἡ κατηγορία αὐτὴ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν καθαρὰ γεωγραφικῶν χφφ τοῦ Ψαλίδα και σχετίζεται στενότερα μὲ τὰ ἱστορικὰ και ἔθνολογικά του κείμενα, καθὼς και μὲ τὸ πλούσιο σῶμα τῆς ἐπιστολογραφίας του· σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις του τῆς «Γενικῆς Ἱστορίας», τὴν «'Αρχαιολογία 'Αρβανιτῶν», κ. ἄ., βλ. Βρανούσης, Ψαλίδας, δ. π., σσ. 9, 11, 72, 93, 134 κ. ἑ., Ε. Σούρας, «'Η-

πειρωτικὰ Χρονικὰ» 16 (1941) 219-228, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' και Β', δ. π.

Οἱ ἔγγραφεὶς τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι, ὅπως ἴσως, πολὺ περισσότερες ἀπὸ ὅσες παραθέτουμε ἐδῶ (ἀριθ. 24 - 29)· ἂν διαθέταμε πληρέστερη περιγραφή τῶν χφφ, ἐδῶ θὰ ἔγγράφονταν πιθανότατα και οἱ ἀριθ. 174, 236, 267, 274, 329, 331 κ. ἄ. τοῦ 'Αρχεῖου Ψαλίδα (βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π.), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μία μόνο ἀρχεῖον πηγὴ. Παράλληλα, μένει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀναλυτικότερα σχετικὸ ὕλικὸ τῶν Γενικῶν 'Αρχείων τοῦ Κράτους· βλ. Κ. Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ*, τ. 1, 'Αθ. 1972, σ. 546 - 547, τ. 2, 'Αθ. 1973, σσ. 729, 741, 743, τ. 3, 'Αθ. 1974, σσ. 364, 403 κ. ἑ., 808 κ. ἑ.

Στὶς παραγεωγραφικὲς παραδόσεις τοῦ Ψαλίδα ἀνήκουν, ἐπίσης, και κείμενα γιὰ τὴν «ἀρχὴν και πρόοδον τοῦ ἐμπορίου» και τὸ «ἐμπορικὸν σύστημα» τῆς ἐποχῆς, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', δ. π., σ. 583 (ἀριθ. 401, 404), Β', δ. π., σσ. 328, 346, 366.

24. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 327¹: «Έγγραφος πολεμική και πολιτική ιδέα τῆς τωρινῆς καταστάσεως τῆς πατρίδος μου». 'Αχρονολ. [+ 1821].
25. Χφ 'Αρχ. Μαυροκορδάτου, φάκ. 2, ἀρ. 317²: 'Επιστολή στὸν 'Αλ. Μαυροκορδάτο, μὲ πληροφορίες γιὰ Θεσσαλία, 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. Κέρκυρα, 12.2.1823.
26. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 328³: Πληροφορίες γιὰ 'Ηπειρο καὶ 'Αλβανία. 'Αχρονολ. [+ 1821].
27. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 330⁴: 'Υπόμνημα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς 'Ελλάδος (στὰ λατινικά). 'Αχρονολ. [+ 1821 ;].
28. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 265⁵: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου καὶ Θεσσαλίας». Κέρκυρα, 15/27.8.1828.
29. Χφ 'Αρχ. Ψαλίδα, 270⁶: 'Υπόμνημα στὸν 'Ι. Καποδίστρια, «περὶ 'Ηπείρου». Κέρκυρα, 24.9.1828.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστὰ σὲ μιὰ σημαντική χειρόγραφη παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία ὥστόσο οὔτε τὸν ἀκριβῆ ἄγκο γνωρίζουμε, οὔτε τὶς ἀπαιτούμενες σχολιασμένες περιγραφές καὶ παρουσιάσεις ἢ καὶ δημοσιεύσεις διαθέτουμε πάντοτε⁷: (1). 'Η παρουσίαση τοῦ 'Αρχείου Ψαλίδα⁸ ἀπὸ τὸν Κ. Α. Διαμάντη παραμένει ἀνολοκλήρωτη: 'Εχουν περιγραφεῖ — μὲ ἔλλιπῆ συνήθως στοιχεῖα — μόνο τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ αὐτοτελῆ ἢ ἀποσπασμένα ἀπὸ κώδικες φύλλα ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ (ἀριθ. 1 - 407)⁹. ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ μόνο καὶ σπου-

1. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

2. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 116 - 124. Τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς σώζεται καὶ στὸ 'Αρχεῖο Ψαλίδα, βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 568 (ἀριθ. 153).

3. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

4. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 578.

5. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 3, ἀριθ. 285 (21.8.1878) 1 - 2, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 140 - 142.

6. Περιγραφή καὶ δημοσίευση: Σ. Δ. Κρίνος, ἐφ. «'Ωρα» 4, ἀριθ. 73

(18.1.1879), 2 - 4, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὅ. π., σ. 142 - 146.

7. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ χφ ποὺ ἴσως λανθάνουν, καὶ ἐκεῖνα ποὺ μνημονεύονται ἢ περιγράφονται εἶναι οὐσιαστικά ἀνεξερεύνητα στὸ σύνολό τους· βλ. παραπάνω, σ. 21, σημ. 3, καὶ σ. 38, σημ. 3.

8. Βλ. Σ.Δ.Κ. [= Σταμ. Δ. Κρίνος], περ. «'Εστία» 7 (1879) 145 - 150· βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. «Βῆμα», 14.3.1952, καὶ «'Ερανιστής» 3 (1965) 4, Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α' καὶ Β', ὅ. π. Γιὰ τὴ σχέση χφ τοῦ Ψαλίδα καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, βλ. Βρανούσης, ΝΕ, ὅ. π.

9. Βλ. Διαμάντης, 'Αρχεῖον Α', ὅ. π., σ. 556 - 583.

δαιότεραι ἐπιστολαὶ»¹ καί, ἀπὸ τὰ κυρίως γεωγραφικὰ χφφ, ὁ ἀρ. 400 (ἐδῶ, ἀριθ. 7)². Ἀ δημοσίευτη μένει ἀκόμα ἡ περιγραφή τῶν κυρίως χφφ τοῦ ἀρχείου καὶ ἡ δημοσίευση «ἀξιολόγων περικοπῶν» τους, ποὺ εἶχαν προαναγγελθεῖ³. (2). Οἱ ἀναφορὲς ἢ περιγραφὰς τῶν χφφ ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλα ἀρχεῖα (κρατικὰ καὶ ἰδιωτικὰ) εἶναι ἐπίσης ἐλλιπέστατες⁴, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν ἀριθ. 1, 2, 6. Δὲν ὑπάρχει καμία πλήρης δημοσίευση χφφ, ἀν ἐξαιρεθεῖ ὁ ἀριθ. 6, ὅπου, ὅμως, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Ψαλίδα, ἐνταγμένον σὲ ἀνάλογο μεταγενέστερο ἔργο μαθητῆ του⁵. ἀπὸ τοὺς ἀριθ. 3 καὶ 2 ἔχουν δημοσιευθεῖ ὀρισμένα ἀποσπάσματα — λιγότερα (καὶ μικρότερα) ἀπὸ τὸν πρῶτο⁶, ἐκτενῆ ἀπὸ τὸν δεῦτερο⁷. γιὰ τὸν ἀριθ. 4, ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸ στάσιμον σημεῖον ὅπου βρίσκεται σήμερα⁸, χρειάζεται νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ παρουσίαση καὶ τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου ὕλικου, ὅποτε καὶ θὰ εἶναι δυνατὴ μιὰ πρώτη πλήρης καὶ ὀριστικότερη, σὲ σύγκριση μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, κατὰτάξιν τῶν γεωγραφικῶν ἔργων τοῦ Ψαλίδα. Ἡ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ὁ μεταξὺ τους συσχετισμὸς θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀποκατάσταση γενετικῆς καὶ χρονολογικῆς ἀκολουθίας σὲ ἓνα ἔργο «ἐν ἐξελίξει», ὅπως

1. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Β', ὁ. π., σ. 273 - 369, Α', ὁ. π., σ. 552, σημ. Βλ. ἐπίσης, Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 9, 21, 26 - 34, 57, 62, 77 κ. ἐ. (ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις ἐπιστολῶν), καὶ Μ. Μ. Παντελιῶ, «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια» 25 (1976) 145 - 154.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 3, 4.

3. Βλ. Διαμάντης, Ἐρχεῖον Α', ὁ. π., σ. 556, Β', ὁ. π., σ. 369.

4. (1). Βλ. παραπάνω, σ. 23, σημ. 4, 6, 7, σ. 25, σημ. 1 - 8, σ. 26, σημ. 6 (Ἐρχεῖον Γ. Βλαχογιάννη : Γενικὰ Ἐρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν δίνονται τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν χφφ, οὔτε φαίνεται νὰ ἀριθμοῦνται σωστά τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύονται). Βλ. καὶ Βρανούσης, ΝΕ, ὁ. π. Βλ. τώρα, Κ. Α. Διαμάντης, Τὰ περιεχόμενα τῶν ΓΑΚ, τ. 3, ὁ. π. (2) Βλ.

παραπάνω, σ. 25, σημ. 9 (Ἐρχεῖον Α. Κολυβᾶ), παρουσίαση Σ. Λάμπρου γιὰ ἄλλα χφφ ἢ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν Ψαλίδα, βλ. καὶ «Νέος Ἑλληνομνήμων» 5 (1908) 328, 7 (1910) 84 καὶ 471, 9 (1912) 308, 10 (1913) 484. (3). Βλ. παραπάνω, σ. 27, σημ. 2. Δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἄλλων ἀρχείων ἢ βιβλιοθηκῶν ποὺ διασώζουσι γεωγραφικὰ κείμενα τοῦ Ψαλίδα· βλ. Βρανούσης, Ψαλίδα, ὁ. π., σ. 8 - 9 κ.ἐ.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 24, σημ. 1, 2.

6. Δέκα ἀποσπάσματα· βλ. Παπακόστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

7. Βλ. Χαριτάκης, ὁ. π., σ. 38 - 68 (Ἐυρωπαϊκὴ Τουρκία, φφ 24Γ - 56V) καὶ 68 - 74 (Ἀσιατικὴ Τουρκία, φφ 111V - 117Γ).

8. Καὶ ἀπὸ τὸ 1964 (οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ 1962).

οί διδακτικές αυτές γεωγραφικές παραδόσεις, που έχουν να παρουσιάσουν και πρόσθετα έγγενη προβλήματα : αλλαγές στο ίδιο το κείμενο, ανάλογα με τις ιστορικές μεταβολές και τις ανάγκες τής διδασκαλίας, άνομοιογένεια ανάμεσα στα κυρίως διδακτικά γεωγραφικά σώματα και στα αυτότελη άποσπάσματα, τις σημειώσεις, τὰ πληροφοριακά σημειώματα κτλ., λόγω τών διαφορετικών πρακτικῶν στόχων τους, προσθήκες και αλλαγές από μέρους τών μαθητῶν - γραφέων ἢ - αντιγραφέων. Ἡ έρευνητική αὐτή προεργασία εἶναι ένδεχόμενο να δώσει τὴ δυνατότητα φιλολογικῆς ἢ και κριτικῆς έκδοσης τῆς Γεωγραφίας, σύμφωνης με τοὺς ἀδηλους, ἀκόμα, περιορισμούς και τις συμβάσεις που θὰ ὑπαγορεύσει τὸ ὕλικό της. Στὸ μεταξύ, εἶναι χρήσιμη, νομίζω, κάθε ειδικότερη προσπάθεια παρουσίασης, περιγραφῆς και συσχετισμοῦ μεμονωμένων κειμένων με τὴν ὑπόλοιπη παράδοση, ιδιαίτερα ὅταν πρόκειται για κείμενα σὰν αὐτὸ τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» (παράπάνω, ἀριθ. 4).

Τὸ χφ τοῦ κειμένου αὐτοῦ βρίσκεται σήμερα στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Δημητρίου Κρασιώτη. Χάρη στὸ πάντοτε ζωηρὸ βιβλιακὸ και ἀρχαιακὸ ένδιαφέρον τοῦ καθηγητῆ Γ. Π. Σαββίδη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ και ἀπὸ ἐδῶ θερμά, τὸ χφ ταυτίστηκε και, φωτογραφημένο, μοῦ δόθηκε για μελέτη. Οἱ πληροφορίες που εἶχαμε ὡς τώρα για τὸ χφ αὐτὸ ἦταν πενιχρές : Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐπιμελητῆς ἀρχαιοτήτων στὸν Βόλο, εἶχε δημοσιεύσει, στὴ δυσεύρετη¹ τοπικὴ ἐφ. «Λαϊκὴ Φωνή» (φύλλα ἀπὸ 14 - 19.10.1928), ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου σχετικὰ με τὴν Ἡπειρο. Τὰ ἴδια ἀποσπάσματα ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν φιλόλογο Χ. Ι. Σούλη στὴν ἐφ. «Ἡπειρος» τῶν Ἰωαννίνων (φύλλα ἀπὸ 26 - 30. 5. 1929)². στὸ φύλλο τῆς 26.5. ὁ εκδότης ἔδινε, σὲ ἐπιστολὴ του, τὰ

1. Ὅχι μόνο σήμερα, ἀλλὰ και κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δημοσίευσης που μᾶς ένδιαφέρει· βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 3.

2. Κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Γεωγραφία τῆς Ἡπείρου» και σὲ τέσσερις συνέχειες, που δὲν ἐξαιτλοῦν ὅλο τὸ σχετικὸ με τὴν Ἡπειρο κείμενο τοῦ χφ: 26.5.1929: § 363 (φφ 119^ρ - 121^ρ), ἀρχή: *Πρώτη λοιπὸν ἐπαρχία τῆς Ἡπείρου εἶναι τὰ Ἰωάννινα...*, τέλος: *... τὸσον φθρον πληρώνει ἢ ἀμάθεια και δὲν <τὸ> αἰσθά-*

νεται. — 28.5.1929: §§ 364 - 365 (φφ 121^ρ - 123^ρ), ἀρχή: *Τὰ Ἰωάννινα λοιπὸν..., τέλος:... και αἱ λίμναις σπάνιαις.* — 29.5.1929: §§ 366 - 369 (φφ 123^ρ - 125^ρ), ἀρχή: *Τὰ χωριὰ τῶν Ἰωαννίνων διαιροῦνται..., τέλος:... σιμὰ εἰς τὰ χωριὰ Ἰαλουποχώρι, Τζαρακοβίστα και Δραμασοῦς.* — 30.5.1929: §§ 370-374 (φφ 125^ρ - 127^ρ), ἀρχή: *Ἡ δὲ τετάρτη περιοχή τὰ Κούρρεντα... τέλος:... τώρα δὲ εἶναι ἄσημον.*

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κ. Γ. Π. Σαβ-

έξής, μόνο, πληροφοριακά στοιχεΐα για τὸ χφ : τὸ ὄνομα τοῦ τότε κατόχου του, γιατροῦ στὸν Βόλο, Ἴσοκράτη Παλαμηδᾶ, καὶ — ἀλλοιωμένη — τὴν ἐπιγραφή στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χφ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ κείμενο¹. Οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς ἀρκοῦνται σὲ ἀπλὴ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ τῶν δύο αὐτῶν ἀποσπασματικῶν δημοσιεύσεων². Καθὼς πρόκειται, λοιπόν, γιὰ κείμενο οὐσιαστικὰ ἄγνωστο στὸ σύνολό του, εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ περιγραφή τοῦ χφ καὶ ἡ συγκριτικὴ ἔνταξη τοῦ κειμένου ποὺ ἀντιπροσωπεύει μέσα στὸ πλέγμα τῶν γνωστῶν γεωγραφικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψαλίδα.

Τὸ χφ εἶναι χάρτινο, διαστ. 0,184X0,136 μ., δεμένο μὲ δέρμα, καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ 270 σελίδες (φφ 1 + 1 + 131 + 2). Νεώτερο χέρι ἔχει ἀριθμήσει τὶς σελίδες recto στὰ φύλλα 1 - 29 [= 1 - 131] τοῦ κειμένου τῆς Γεωγραφίας· ἡ ἀρίθμηση, μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, σημειώνεται συνήθως στὸ μέσο τοῦ ἐπάνω μέρους τῶν σελίδων τοῦ χφ (κατ' ἐξάιρεση κάποτε στὸ ἐπάνω δεξιὸ περιθώριο, ὅπως στὰ φφ 1, 16, 19, 20 - 22, 25 - 27, 34 κ. ἄ.), ἐκτὸς ἀπὸ δύο φορές, στὰ φύλλα ποὺ μεσολαμβάνουν μεταξὺ τῶν (ἀριθμημένων) φφ 35 - 36 καὶ 90 - 91, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ παραδρομὴ³. Ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ (ἀριθμημένου) φ 1 λείπει στενὴ λωρίδα, σχισμένη, ὅπως φαίνεται, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ χφ (μερικὰ γράμματα μιᾶς γραμμῆς κειμένου ποὺ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸν τίτλο διακρίνονται ὀλόκληρα ἢ μισά).

Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ πρώτου ἐσώφυλλου, κάτω ἀπὸ δύο (ἢ τρεῖς) ἀράδες δυσανάγνωστες λόγω φθορᾶς ἀπὸ ὑγρασία, ποὺ εἶναι ἐμφανῆς στὰ ἀρχικὰ καὶ τελικὰ φύλλα τοῦ χφ, ὑπάρχει τὸ σημεῖωμα : *Ἴσοκρατης Παλαμηδας· 20 Μαΐου 1924 Βόλο(ς) | Αριθμ. 700B*. Στὸ recto τοῦ ἐπόμενου φύλλου ὑπάρχουν γραμμένα, μὲ τὴν ἴδια γραφή τοῦ κυρίως κειμένου, στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας, τὰ ἐξής : *γεωγραφία φυσικοπολι(τι)κὴ σύντομα | συντεθεῖσα παρὰ Ἀθανασίου |*

βίδη εἶχα στὴ διάθεσή μου τὶς συνέχειες αὐτές, σὲ φωτοτυπίες τῆς δυσπρόσιτης ἐφ. «Ἡπειρος» ποὺ ὀφείλονται στὴν εὐγενικὴ προθυμία τοῦ προέδρου τῆς Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν κ. Κ. Φρόντζου. Ἡ παραβολὴ πρὸς τὸ χφ δείχνει ὅτι ἡ δημοσίευση ἀποδίδει γενικὰ πιστὰ τὸ κείμενο, μὲ λίγες παραναγνώσεις καὶ ἀλλοιώσεις: παραλείψεις ἢ (ἐπεξηγηματικὲς) προσθήκες λέξεων, διατή-

ρηση ὀρισμένων ὀρθογραφικῶν συντηρητηρισμῶν καὶ φωνητικῶν γραφῶν.

1. «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ σύντομα συντεθεῖσα ὑπὸ Ἀθαν. Ψαλίδα. Ἰωάννινα 1813». Πρβ. τὴν ἐπιγραφή στὸ χφ, ἐδῶ, σ. 30 - 31.

2. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 37, σημ. 7, Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὅ. π., σ. 9, σημ. 6, Παπαχαρίσης, ὅ. π., σ. 19*, σημ. 18.

3. Ἐδῶ δηλώνονται μὲ : 35A, 90A.

Ψαλίδα. / *Πρὸς χρῆσιν τῶν ἑαυτοῦ μαθητῶν / ἐν τῇ σχολῇ τοῦ εὐγενεστάτου πικρο / ζῶη Καμπλάνη / ἐν ἔτεσιν / αὐτοῦ: 1813.* Ἰωάννινα. Ἄλλο χέρι (καὶ μὲ παχύτερα γράμματα) πρόσθεσε στὸ κάτω μέρος τῆς ἴδιας σελίδας ἕξι ἀνορθόγραφες σειρές, ποὺ ἀρχίζουν: οὗτω παρὸν βιβλίον ἕνα αξιόλογον / Μαθ(ημ)᾽ α γιομετρία . . ., καὶ τελειώνουν μὲ τὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη: ἐνέτι: αὐκδ: 1824. Στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας verso τοῦ ἴδιου φύλλου ὑπάρχει καὶ νέο σημεῖωμα, ἀπὸ τρίτο χέρι, μεταγενέστερου κατόχου τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει κτῆμα / καμοῦ τοῦ Κωνσταντινιάδη / Σωτηρίου / τῆς α: ἰανουαρίον 1843. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι καὶ τὸ ἀνάλογο (μὲ μικρὴ παρέκκλιση στὸ ὄνομα) σημεῖωμα στὴν τελευταία σελίδα verso τοῦ χφ: καὶ τότε συν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει / καμοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Κ. Σωτηρίου· προηγεῖται ἐκεῖ μία ἀκόμη χρονολογικὴ ἔνδειξη: α. 15. 8βρίον 1815. ε.π. Ἰωάννινα, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα: Τοῦ Γεωργίου μάνθου, καὶ ἀκολουθεῖ ἕνα ἀκόμη ὄνομα, στὴν τελευταία ἀράδα τῆς σελίδας: τοῦ Γεωργίου παρὰσχου. Τέλος, στὸ verso τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ κυρίως κειμένου ὑπάρχουν δύο σημειώματα, ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ καθένα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς Γεωγραφίας: εἶναι δύο σειρές¹, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς σελίδας, ποὺ σχετίζονται — διαφοροποιώντας μερικὰ τὸ περιεχόμενο — μὲ τὶς §§ 96, 99 (= φφ 33^τ, 34^τ) τοῦ κειμένου· τὸ δεύτερο σημεῖωμα πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ ἄλλο μάθημα τοῦ Ψαλίδα (Φυσικὴ πειραματικὴ) καὶ ἀναφέρεται στὴν ἀντλία κενοῦ ἀέρος καὶ τὸν νόμο τῶν ἀερίων τῶν O. v. Guericke — Sir R. Boyle². Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις εἶναι ἴσως καὶ τὰ δύο σημειώματα τῆς σελίδας recto τοῦ πρώτου φύλλου μετὰ τὸ κείμενο, γραμμένα καὶ πάλι ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια (ποὺ πλησιάζουν κάπως τὸ πρῶτο χέρι τοῦ φ 131^ν)³.

1. » ἡ Φράντζα διαιρεῖται εἰς τριάντα διουκῆσεις, τῶν ὁποίων ἡ διουκικηταὶ κρέμονται μόνον εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ βασιλέως.

2. » ὁ πρῶτος ἐφευρετὴς τῆς πνευματικῆς ἀντλίας ἐχρημάτισεν / ὁ Ὀθων Οὐέρικος ἐκ Μαγδεβούργου, καὶ ἄρχισε νὰ τὴν κοινολογῇ εἰς τὴν ἑατισβῶναν, κατὰ τὸ ἔτος 1654: μετ' / ἄλλου χρόνου ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βοῦλον ἀγγλου, καὶ διὰ / τοῦτο ὀνομάσθη Βοῦλον μηχανή, καὶ ἀλησμο-

νήθη τὸ / ὄνομα τοῦ πρώτου ἐφευρετοῦ Ἀλαμανοῦ. Βλ. πρόχειρα, W. Stein, *Kulturfahrplan*, Berlin² 1958, σ. 795 (1654) καὶ 799 (1662).

Γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς ἀπὸ τὸν Ψαλίδα, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 11, 25, 43, 61, σημ. 38, Διαμάντης, *Ἀρχεῖον Β'*, ὁ. π., σσ. 306, 346, 366.

3. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρεται. (ἴσως ἀνεκδοτολογικὰ) στοὺς

Τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» ἀκολουθεῖ στὸ χφ τὴν ἐξῆς διάρθρωση :

1. φφ 1^τ - 21^τ : γεωγραφία μέρος Πρῶτον / φυσικὸν καὶ πολιτικὸν (§§ 1 - 54)¹.

2. φφ 21^τ - 129^τ : Περὶ Εὐρώ / πης. (§§ 55 - 379).

α. φφ 21^τ - 26^ν : [Γενικά γιὰ τὴν Εὐρώπη] Ἀρχή : Ἡ Εὐρώπη περιορίζεται πρὸς μὲν τὸ νότιον μέρος. . . Τέλος : . . . καὶ (εἰς) ὅλα δὲ αὐτὰ τὰ βασίλεια ἀνθοῦν αἱ τέχναις καὶ ἐπιστήμαις, καὶ τὸ ἐμπόριον καθ' ὑπερβολήν. (§§ 55 - 66).

β. φφ 26^ν - 28^ν : Μέρος Α' / Περὶ τῆς Εὐρώπης μερικῶς, καὶ πρῶ / τον περὶ τῆς πορτογαλλίας (§§ 67 - 73).

γ. φφ 28^ν - 31^ν : Περὶ τῆς / Ἰσπανίας (§§ 74 - 85).

δ. φφ 31^ν - 34^ν : Περὶ τῆς φράντζας (§§ 86 - 100).

ε. φφ 34^ν - 39^τ [+ 35Α] : Περὶ τῆς με / γάλης Βρετανίας (§§ 101 - 119).

ζ. φφ 39^τ - 42^ν : Περὶ τῆς Δανι / μαρκίας, καὶ Νορ / βηγίας (§§ 120 - 132).

η. φφ 42^ν - 46^τ : Περὶ τῆς / Σβεκίας (§§ 133 - 142).

θ. φφ 46^τ - 68^τ : Περὶ τῆς Ρουσσ - / σίας (§§ 143 - 204).

ι. φφ 68^ν - 70^τ : Περὶ / τῆς Λεχιᾶς (§§ 205 - 212).

κ. φφ 70^ν - 71^ν : Περὶ / τῆς Προουσίας (§§ 213 - 219).

λ. φφ 71^ν - 90Α^τ : Περὶ τῆς / γερμανίας (§§ 220 - 306).

μ. φφ 90Α^τ - 96^τ : Περὶ / τῆς Ἰταλίας (§§ 307 - 328).

ν. φφ 96^ν - 129^τ : Περὶ τῆς / ἐυρωπαϊκῆς Τουρκίας. (§§ 329 - 379).

1. Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα χφφ τῆς Γεωγραφίας, γιὰ ὅσα γνωρίζουμε τὴ διάταξη τῶν περιεχομένων τους τοῦ 1ου Μέρους, ὀδηγεῖ στὶς ἐξῆς διαπιστώσεις : (1). Οἱ ἀριθ. 1 καὶ 2 εἶναι πληρέστεροι θεματικά, ἐφόσον ὕστερα ἀπὸ τὸ τμῆμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Εὐρώπη ἀκο-

¹Ιουστινιάνειους πολέμους (λόγια τοῦ «γελέμωρου»), ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι μικρὸ χωρίο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἐκτίμησις στὸ πίσω ἐξώφυλλο τοῦ κώδικα (ἐσωτερικὴ ὄψη) εἶναι σημειωμένη μιὰ πρόσθεση, καὶ οἱ λέξεις : τὸ κεχραμπ(ά)ρι / ἡλεκτρον.

1. Οἱ παράγραφοι ἀριθμοῦνται στὸ χφ πρῶτα μὲ ἀραβικὸ καὶ κατόπιν (μὲ τὴ μεσολάβηση διπλῆς τελείας) μὲ τὸν ἀντίστοιχο ἑλληνικὸ ἀριθμὸ· παράγραφος σημειώνεται πρὶν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ καὶ — συχνὰ — ὕστερα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ.

λουθοῦν τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τέσσερις ἄλλες ἡπείρους¹. (2). Ἡ σειρά περιγραφῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν εἶναι διαφορετικὴ στὸ χφ μας ἀπὸ τὴ σειρά τῶν ἀριθ. 1 καὶ 2 — ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα περιγραφῆς τῶν τελευταίων²: στὸ χφ μας ἡ ἀρχὴ γίνεται μὲ τὴ ΝΔ. Εὐρώπη καὶ ἡ καταγραφή ὀλοκληρώνεται στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, ἐνῶ οἱ ἀριθ. 1, 2 ἀρχίζουν μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ συνεχίζουν μὲ τὴ Ρωσία καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρωπαϊκὰ κράτη κατὰ διαφορετικὴ διάταξη.

2. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γίνεται στὴ δομὴ καὶ τὴν περιεκτικότητά γενικὰ τῆς γεωγραφικῆς ὕλης, ἡ «Γεωγραφία φυσικοπολιτικὴ», στὰ τμήματα ποὺ παραδίδει καὶ ὅπου ἡ σύγκριση μὲ τὰ δημοσιευμένα ἀντίστοιχα τμήματα ἄλλων χφφ εἶναι δυνατὴ, ἀντιπροσωπεύει σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐκτενεστέρο καὶ πληρέστερο κείμενο ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα χφφ· σὲ σχέση μὲ ὅσα χφφ μπορούμε — λιγότερο ἢ περισσότερο — νὰ μελετήσουμε, φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι παραδίδει καὶ τὸ καλύπτετα διατηρημένο, τὸ αὐθεντικότερο κείμενο :

α. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν ἀριθ. 2, στὰ σημεῖα ὅπου ὁ παραλληλισμὸς εἶναι δυνατὸς — γιὰ τὴν ὥρα μόνο στὰ σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία³ —, φανερώνει σημαντικὲς διαφορὲς τῶν δύο κειμένων καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση καὶ στὴ διάταξη τῶν περιεχομένων στὰ ἀντίστοιχα μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι : Ἀριθ. 2 : φφ 24^Γ - 56^ν (§§ 16 - 60) — Ἀριθ. 4 : φφ 96^ν - 129^Γ (§§ 329 - 379)· ἀναλυτικότερα, κατὰ παραγράφους : 16 — 329 (+ τέλος 334), 17 — 330, 18 — 331, 19 - 20 — 332, 21 — 333, 22 (+ τέλος 16) — 334, 23 — 335, 24 - 336, 25 — 337, 26 — 338, 27 — 339, 28 — 340, 29 — 341, 30 — 342, 31 — 343, 32 — 344, 33 — 345, 34 — 346, 35 — 347, 36 — 348, 37 — 349, 38 — 350, 39 — 351, 40 - 41 — 352, 42 — 353, 43 — 354, 44 — 355, 45 — 356, 46 — 357, 47 — 358, 48 — 359, 49 — 360, 50 - 52 — 361, 53 — 362 - 374, 54 — , 55 — 375, — 376 - 379, 56 - 60—.

Ὁ ἀριθ. 2 περιέχει, ὕστερα ἀπὸ τὴν § 56, τμήμα ποὺ λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν ἀριθ. 4 (τὰ σχετικὰ μὲ τὴν «Ἑλλάδα» : Θεσσαλία, Στερεά, Πελοπόννησο, Κρήτη, νησιὰ Αἰγαίου), παραδίδει ὅμως πολὺ συνο-

1. Μὲ τὴν ἴδια ἀκολουθία: Ἀφρικὴ, Ἀσία, Αὐστραλία, Ἀμερικὴ. Βλ. καὶ Βρχνούσης, ΝΕ, ὅ.π., σ. 55 (ἀριθ. 5;).

2. Πληρέστερα γιὰ τὸν ἀριθ. 1

(βλ. Σαλαμάγκας, ὅ. π., σ. 495), ἀνεπαρκῆ γιὰ τὸν ἀριθ. 2 (βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σ. 35).

3. Βλ. Χαριτάκης, ὅ. π., σσ. 36, 38-68.

πτικότερη τὴν περιγραφή τῆς Ἡπείρου καὶ ἀντιπροσωπεύει ἐκφραστικά μιὰ μορφή πού τὸ ὕφος τῆς ἀπομακρύνεται ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς».

β. Ὁ ἀριθ. 6, ἀντίθετα, ἀντιπροσωπεύει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν ἴδια παράδοση μὲ τὸ κείμενό μας, μὲ τὸ ὅποιο πολὺ συχνὰ βρίσκεται καὶ σὲ ἀπόλυτη λεκτικὴ ταύτιση. Ἡ ἀντιστοιχία στὰ δύο χφφ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἄριθ. 6: φφ 69^τ - 87^ν — Ἄριθ. 4: φφ 116^ν - 129^τ (§§ 360 - 379): ἀναλυτικότερα: φφ 69^τ - 70^τ — § 360, 70^τ - 72^ν — 361, 72^ν - 73^τ — 362, 73^τ - 75^ν — 363, 75^ν - 78^τ — 364, 78^τ - 78^ν — 365, 78^ν — 366, 78^ν - 79^ν — 367, 79^ν - 80^ν — 368, 80^ν — 369, 81^τ — 370, 81^τ - 81^ν — 371, 81^ν — 372, 81^ν - 83^τ — 373, 83^τ — 374, 83^ν - 84^τ — 375, 84^τ - 84^ν — 376, 84^ν - 85^τ — 377, 85^τ - 85^ν — 378, 85^ν - 87^ν — 379.

Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνουν ὀρισμένες παρατηρήσεις, πού ἀφοροῦν τὶς διαφορὲς τοῦ κειμένου μας μὲ τὸν ἀριθ. 6. Ἐξετάζοντας τὸ κείμενο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ χφ, στὸ ὅποιο ὁ ἐκδότης του διακρίνει¹, γιὰ τὸ τμήμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τὶς ἐξῆς τρεῖς διαφορετικὲς γραφές: (α) τὴ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ» (φφ 69^τ - 72^ν, 74^τ - 77^τ, 79^ν, 82^τ - 87^ν), (β) τὴ «γραφὴ Α» (φφ 72^ν - 73^ν, 78^ν - 79^ν, 81^τ - 81^ν), καὶ (γ) τὴ «γραφὴ Β» (φφ 77^ν - 78^ν, 80^τ - 80^ν), παρατηροῦμε ὅτι: (1). Ἐνῶ ἡ «γραφὴ Α» καὶ — λιγότερο — ἡ «γραφὴ Β» παραδίδουν κείμενο μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς» (κυρίως στὴν ἀπόδοση μερικῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων σὲ τοπωνύμια, ἢ σὲ ἄλλες μορφολογικὲς καὶ λεκτικὲς ἢ ἀριθμητικὲς παραλλαγές)², ἡ «γραφὴ τοῦ Κοσμᾶ» προχωρεῖ σὲ αἰσθητὲς καί, κάποτε, σημαντικὲς μεταβολές³ ἢ σὲ συχνότερες συντομεύσεις καὶ παραλεί-

1. Βλ. Παπαχαρίσης, δ. π., σ. 15* - 16*.

2. Ἐνδεικτικά, ἀριθ. 6 (φ 72^ν κ. ἔ.): *Τζουμέρικα, Οὐλίτζικα, Μητζκέλι, Τοτζκαριᾶς, Μόσκβαν, κ. ἄ.* — ἀριθ. 4 (φ. 118^ν κ. ἔ.): *Τζουμέρικα, Ὀλίτζικα, Μιτζικέλι, Τοσκαριᾶς, Μόσχαν, κ. ἄ.* Ἄριθ. 6: *εἴπομεν, οἱ λίμνες, Ἀλήπασιαν, εἰς τὰ ὁποῖα, κατέθεσαν, χιλιάδας, Βιέννας, κ. ἄ.* — ἀριθ. 4: *εἶπαμεν, αἱ λίμνες, Ἀληπα-*

σᾶν, ὁπού, κατέθησαν, χιλιάδες, Βιέννης, κ. ἄ. Ἄριθ. 6: *νότια, ἀνατολικο-νότια, ἀνατολικοβόρεια, ὄρες 12, τζαμὰ 17, 124 χιλιάδας ρούβλια, κ. ἄ.* — ἀριθ. 4: *βόρεια, δυτικοβόρεια, δυτικά, δυτικονότια, ὄρες 10, τζαμὰ 16, 120 χιλιάδες ρούβλια, κ. ἄ.*

3. Οἱ περισσότερες διαφορὲς: Ἄριθ. 6, φ 76^ν—ἀριθ. 4, φ 122^τ. Ἄριθ. 6, φ 85^τ — ἀριθ. 4, φφ 128^τ, 128^ν. Ἄριθ. 6, φφ 86^τ, 86^ν, 87^τ—Ἄριθ. 4, φφ 128^ν, 129^τ.

ψεις¹. (2). Ἐνῶ οἱ γλωσσικὲς καὶ συντακτικὲς διαφορὲς τῶν «γραφῶν Α καὶ Β» πρὸς τὸ κείμενο τῆς «Γεωγραφίας φυσικοπολιτικῆς», ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους, εἶναι ἐλάχιστες, μὲ τὴ «γραφή τοῦ Κοσμᾶ» οἱ ἀρχαϊστικὲς ἢ συντηρητικότερες «ἐπεμβάσεις» στὸ κείμενο γίνονται ἔντονες, ἰδιαίτερα στὴ φωνολογία, τὴ μορφολογία (καταλήξεις) καὶ τὸν τονισμό².

Ἡ διαφορὰ στὸν χρόνον σύνθεσης τῶν δύο κειμένων, ἀλλὰ, ὅπως φαίνεται, καὶ στὶς προσωπικότητες τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ μαθητῆ³, μπορεῖ ὅπωςδῆποτε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἀλλαγές πού ἀναφέρθηκαν ἔνδιαφέρον εἶναι ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς Α καὶ Β (ἴσως μαθητὲς τοῦ Κοσμᾶ)⁴ ἀντιγράφουν πιστότερα, καὶ χωρὶς συντηρητικὲς πρωτοβουλίες, ἀπὸ ἓνα κείμενο πού βρίσκεται πάρα πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τοῦ χφ μας⁵.

1. Ἄριθ. 6, φ 74r — ἀριθ. 4, φ 120r. Ἄριθ. 6, φ 74v — ἀριθ. 4, φφ 120r, 120v. Ἄριθ. 6, φ 75v — ἀριθ. 4, φφ 120v, 121r. Ἄριθ. 6, φ 76r — ἀριθ. 4, φ 121 κ. ἐ. Οἱ περισσότερες καὶ σημαντικότερες, στὰ φφ 75v - 78r καὶ 85r - 86r τοῦ ἀριθ. 6.

2. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 6 (φ 69v κ. ἐ.): Ἄλβανοί, Ἄλβανική, Ἄλβανία κτλ., φθιάνουν, ταμβάκον, τὰ ὁποῖα, εἰς τὰ ὁποῖα, ἦτις κτλ., σθλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθους, Κονίτζης, Ἀθλῶνος, Βιώσης, ἐλέγετο, Τοσκηριάν, ἐκτὸς τῶν, ὑπὸ τῶν κτλ. — ἀριθ. 4 (φ 119r κ. ἐ.): Ἄλβανίτες, ἀλβάνικη, Ἄλβανιτιὰ κτλ., φκιάνουν, ταμπάκον, ὀπού, σλαβονικήν, εἰς τὰς πόλεις, τὰς ἀκόλουθες, Κονίτζας, Ἀθλῶνας, Βιώσας, ἐλέγονταν, Τοσκαριάν, ἔξω ἀπὸ τοὺς, ἀπὸ τοὺς κτλ.,

3. Βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, ὁ. π., σσ. 24 κ. ἐ., 27, 87, ΝΕ, ὁ. π., καὶ Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 21* κ. ἐ. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο μελετητὴ περνᾷ ἀπαράτηρητο καὶ ἀσχολίαστο τὸ ὅτι ἡ γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ Ψαλίδα στὸν Κοσμᾶ φαίνεται νὰ ἐξασθενεῖ, καί, πάντως, ὅτι ἡ γλωσσικὴ πρακτικὴ τους δὲν ταυτίζεται.

4. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 20*, σημ., καὶ σ. 16*, ὅτι ὁ

Κοσμᾶς ἔγραψε (καὶ διέσωσε) τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Γεωγραφίας «κατὰ τὰς ὥρας... τῆς παραδόσεως τοῦ μαθήματος» τοῦ Ψαλίδα, δύσκολα ἐναρμονίζεται μὲ τὴ διάκριση πού κάμνει ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές στὸ χφ, μὲ ὀρισμένες διαφοροποιήσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ κείμενα 4 καὶ 6, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἐπιλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Κοσμᾶ στὸ τέλος τῆς «Περιγραφῆς Γεωγραφικῆς», φ 87v. Τουλάχιστο οἱ τρεῖς διαφορετικὲς γραφές τοῦ ἀριθ. 6 δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦν τυχαῖο γεγονός.

5. Ἴσως ἀπὸ κείμενο πού ἀντιπροσωπεύει τὴν παράδοση μεταξύ 1810 - 1815. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Κοσμᾶς ἀποφοίτησε τὸ 1815 ἀπὸ τὴν Καπλανικὴ Σχολὴ δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα τοῦ Παπαχαρίση, ὁ. π., σ. 10* - 11* βλ. καὶ παραπάνω, σ. 24, σημ. 2. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ὅτι ὅλες οἱ «ὑποσέλιδες» σημεῖώσεις - προσθήκες στὸ κείμενο τοῦ ἀριθ. 6 ἀφοροῦν γεγονότα ἀπὸ τὸ 1815 - 1832: βλ. Παπαχαρίσης, ὁ. π., σ. 102, σημ. 58, 62, καὶ σ. 105, σημ. 88, 89, 96. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀριθ. 4 καὶ 6 — ἰδιαίτερα στὰ τμήματα τοῦ τελευταίου πού δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ «ἄχρι τοῦ

γ. Τὰ λίγα δημοσιευμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἀριθ. 3 ἐπιτρέπουν μόνον σὲ περιορισμένο βαθμὸ τῆ σύγκριση μὲ τοὺς χρονολογικὰ μεταγενέστερους ἀριθ. 4 καὶ 2. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν τριῶν αὐτῶν χφφ εἶναι : Ἄριθ. 3 : ἀπ. 1 [«Δεισιδαιμονίας κακὰ»]¹ — Ἄριθ. 4 : § 334 (φφ 99^v - 100^r) — Ἄριθ. 2 : § 16 (φφ 24^v - 25^r), ἀπ. 2 [«Κακοδιοικήσις»] — § 335 (φ 100^r) — § 23 (φ 28^v), ἀπ. 3 [«Βλάχοι»] — § 336 (φφ 101^r - 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 4 [«Ὄνομα Ἀλβανιτῶν»] — § 336 (φ 102^r) — ἀπ. 5 [«Ἐκτασις Ἑλληνισμοῦ»] — § 336 (φ 101^v) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 6 [«Τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων»] — § 336 (φ 102^r) — § 24 (φ 30^r), ἀπ. 7 [«Ἀλβανῖται (χαρακτῆρ)»] — § 338 (φφ 104^r - 104^v) — § 26 (φφ 32^r - 32^v), ἀπ. 8 [«Πλεονεξία κλήρου»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^r), ἀπ. 9 [«Φιλιππούπολις»] — § 343 (φ 108^r) — § 31 (φ 36^v), ἀπ. 10 [«Τέχνες, ἐμπόριον»] — § 357 (φ 114^v) — § 46 (φφ 42^v - 43^r).

Ὁ ἀριθ. 2 παρουσιάζει καὶ στὴ σύγκριση αὐτὴ τις μεγαλύτερες ἀποκλίσεις : παράλειψη πολλῶν σημείων (κάποτε καὶ παραγράφων) τοῦ κειμένου, συντόμευση ἄλλων κτλ. Ἀντίθετα, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀριθ. 3 καὶ 4 φανερώνει χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες στὴ σειρά τῆς καταγραφῆς², στὰ περιεχόμενα καὶ στὴ λεκτικὴ διατύπωση· στὸν ἀριθ. 3, πάντως, εἶναι εὐδιάκριτη μιὰ περιορισμένη τάση ἐπιτομῆς, ἀλλὰ καὶ κάποιος γλωσσικὸς συντηρητισμὸς³, σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα ἀπὸ ὅ,τι παρατηρεῖται στὸ μεταγενέστερο «ἀπόγραφο» τοῦ Κοσμᾶ (ἀριθ. 6)⁴.

Κοσμᾶ — δὲν ἀποκλείει καὶ τὴ δυνατότητα ὁ ἀριθ. 4 νὰ εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τοῦ ἀριθ. 6· ἓνα τέτοιο συμπέρασμα, πάντως, μπορεῖ — ἀρνητικὰ — νὰ ἐνισχυθεῖ μόνον ἂν ἡ σύγκριση πρὸς τὰ ὑπόλοιπα χφφ τῆς Γεωγραφίας δὲν φανερῶσει ἄλλο συγγενέστερο κείμενο.

1. Οἱ τίτλοι τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ ἐκδότη· βλ. Παπακώστας, ὁ. π., σ. 499 - 500.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημεία: (1) τὸ πρῶτο ἀπ. τοῦ ἀριθ. 3 ἀντιστοιχεῖ στὴν § 334 καὶ ὄχι στὴν § 329 τοῦ ἀριθ. 4, ὅπως θὰ ἔπρεπε· (2) ἡ σειρά τῶν ἀπ. 5, 4, 3 τοῦ ἀριθ. 3 μεταβάλλεται σὲ σειρά 5, 3, 4 στὸν ἀριθ. 4.

3. Ἐνδεικτικὰ, ἀριθ. 3: ἄχρι τῆς Βάρνης, οἱ δὲ Ἀλβανῖται ἔλαβον, Ἀλβανόπολιν, μακρὰν, Σκηπητάροι, κατὰ κόμας, καὶ ἂν τινὲς ἐξ αὐτῶν, οἱ ἐξορισθέντες ὑπὸ τοῦ Σεβήρου, τὴν ποιμαντικὴν ἐνταῦθα ἀναλαβόντες καὶ... διασπαρέντες, ἄχρι τῆς σήμερον διεφύλαξαν, κ. ἄ. — ἀριθ. 4: ἕως τὴν Βάρναν, οἱ δὲ Ἀρβανῖτες ἔλαβαν, Ἀλβανούπολιν, μακρὰ, Σκηπητάροι, εἰς χωριά, ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, οἱ ἐξορισμένοι ἀπὸ τὸν Σεβήρον, τὴν ποιμαντικὴν ἀνέλαβαν καὶ... διεσπάρθησαν, ἕως τὴν σήμερον διαφύλαξαν, κ. ἄ.

4. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε

δ. Ἡ σύγκριση τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» μετὸ τελευταῖο δημοσιευμένο γεωγραφικὸ κείμενο, τὸ δίφυλλο ἀριθ. 400 τοῦ Ἀρχείου Ψαλίδα (ἐδῶ ἀριθ. 7) δείχνει ἀκόμη μεγαλύτερες διαφορές, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴ φύση τοῦ ἀριθ. 7: πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ — πληρέστερη στὴν ἀρχή, συντομότερη στὸ τέλος — καταλογογράφηση, ἢ γιὰ ἓνα ἐμπεριστατωμένο γεωγραφικὸ σημεῖωμα μετὰ ιδιαίτερη βαρύτητα στὴν καταγραφή «στατιστικῶν» δεδομένων (λεπτομερῆς περιγραφή χωριῶν, μοναστηριῶν, ἀποστάσεων ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλες πόλεις, κ. ἄ.). ὅπως φαίνεται, δὲν ἀποτελεῖ προεργασία μέρους τῆς προφορικῆς διδασκαλίας τοῦ Ψαλίδα — ἓνα «σχέδιο μαθηματος»¹ —, ἀλλὰ προορίζεται μᾶλλον γιὰ κάποια «ἀντικειμενικότερη» παρουσίαση τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, μετὰ ἄγνωστο τὸν πρακτικὸ στόχο τῆς: στὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρέπει, π.χ., νὰ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι στὴν — πληρέστερη σὲ σύγκριση μετὰ τὸν ἀριθ. 4 — ἀπαρίθμηση τῶν Ἡπειρωτῶν λογίων καὶ τῶν ἔργων τους ἔχουν προστεθεῖ καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ψαλίδα².

Ὁ ἀριθ. 7 ἀντιστοιχεῖ στὶς §§ 363, 366 - 368 (φφ 119^r - 121^r, 123^r - 124^v) τοῦ ἀριθ. 4. Οἱ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο μέρος (κυρίως ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς λίμνης τῆς Λαψίστας κ. ἑ.: ἀριθ. 4, φ 120^v κ. ἑ.).

3. Τὰ δυνατὰ συμπεράσματα τῆς μερικῆς αὐτῆς συγκριτικῆς ἐξέ-

γιὰ τὸ ἀν ἀνάμεσα στὴ «γραφή» τοῦ ἀριθ. 3 (1810) καὶ τοῦ ἀριθ. 4 (1813) ὁ γλωσσικὸς «δημοτικισμὸς» τοῦ Ψαλίδα γίνεται ὀξύτερος, σὲ συνδυασμὸ ἢ ὄχι μετὰ τίς σχέσεις του μετὰ τὸν Βηλαρᾶ, ὅπως φωτίζονται ἀπὸ τὸν Βρανούση, ΝΕ, ὁ.π. Οἱ γλωσσικὲς «καμπύλες» τῶν ὁμολογῶν κειμένων τῆς περιόδου 1796 - 1829 ἴσως καταδειξοῦν, ὕστερα ἀπὸ πλήρη ἀνάλυση, τίς διακυμάνσεις αὐτῆς καὶ τὰ ὅριά τους: πάντοτε, ὅμως, μετὰ τίς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καὶ μετὰ συνυπολογισμὸ τοῦ ὅτι τουλάχιστο τὸ σῶμα αὐτὸ τῶν γεωγραφικῶν κειμένων εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποτιμηθεῖ γλωσσικὰ, ἐκφραστικὰ καὶ αἰσθητικὰ, ἀν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη: ἡ φύση του (διδασκτικὲς παραδόσεις, ἀνο-

λοκλήρωτο ἔργο) καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ δέχτηκε (μαθητὲς - ἀκροατὲς - γραφεῖς ἢ - ἀντιγραφεῖς, ἀστάθμητος βαθμὸς ἐποπτείας τοῦ Ψαλίδα).

Μιὰ πρώτη αἰσθητικὴ σύγκριση μετὰ ἀντίστοιχο ὁλοκληρωμένο γεωγραφικὸ ἔργο γίνεται ἀπὸ τὴν Αἰκ. Κουμαριανοῦ: Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερικῆ. Περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἐρμῆς, ΝΕΒ, 1970, σ. 36.

1. Βλ. Παπαχαρήσης, ὁ.π., σ. 20*, σημ.

2. ...Ἀθανάσιος ὁ Ψαλίδας ἐτιζῶν, τοῦ ὁποῖου σώζονται μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συγγράμματα διάφορα, καὶ μάλιστα ἡ Ἀληθῆς Εὐδαιμονία γραικολατινᾶ βλ. Διαμάντης, *Γεωγραφικά*, ὁ.π., σ. 31.

τασης¹ ένισχύουν τήν άποψη ότι ή «Γεωγραφία Φυσικοπολιτική» άντιπροσωπεύει μιá άύθεντική στο περιεχόμενο και «Προχωρημένη» στην έκφραστική και γλωσσική μορφή παράδοση του 1ου Μέρους των γεωγραφικών παραδόσεων του Ψαλίδα. Το γεγονός ότι μιá πολύ μεταγενέστερη τμηματική άντιγραφή (άριθ. 6) φαίνεται να άντλεϊ από παραπλήσιο, ή και από αυτό το ίδιο κείμενο, καθώς και το ότι άργότερα ύστερα από το 1813, ίσως με τον άριθ. 2 κ. έ., υπάρχουν ένδειξεις ότι άρχίζει μιá νέα συνθετική φάση (φάση έπιτομής) που καταλήγει στις «Σύντομες Γεωγραφίες» τής τελευταίας περιόδου στην Κέρκυρα και τή Λευκάδα, πείθουν ότι το χφ που έξετάζουμε πρέπει να κατέχει κεντρική θέση μέσα στα γεωγραφικά έργα του Ψαλίδα².

Όστόσο, ό βαθμός τής άύθεντικότητάς του, ή άκριβής σχέση του με τα υπόλοιπα χφφ που άνήκουν στην ίδια κατηγορία (άριθ. 3, 5, 1, και, κατά δεύτερο λόγο, άριθ. 2, 13, 14 και 6, 7, 8, 9, 15 - 20) και ή άποκάλυψη του τρόπου με τον όποιο συντίθεται και των συγγραφικών άρχων που άκολουθεϊ το χειρόγραφο αυτό σωμα, δέν είναι δυνατόν, όπως τονίστηκε και παραπάνω, να άποτιμηθοϋν με τα στοιχειά που διαθέτουμε προς το παρόν. Η άρχειακή έρευνα, ή συγκέντρωση και μελέτη όλων των άπαραίτητων στοιχείων και ή κριτική έκδοση του χφ (ή τής όμάδας χφφ που άντιπροσωπεύουν τήν Ίδια παράδοση), ως πρώτο στάδιο, μπορούν να δώσουν άπαντήσεις στις άναπόφευκτα σκοτεινές έρευνητικές ζώνες του σχεδιάσματος αυτού³.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

1. Δέν έξετάζονται τα συνεπυγμένα γεωγραφικά άποσπάσματα, οι έπιτομές και οι γεωγραφικές πληροφορίες των άριθ. 25 - 29.

2. "Αν και το χφ δέν είναι αυτόγραφο του Ψαλίδα — όσο φαίνεται από δημοσιευμένα δείγματα γραφής του, βλ. Βρανούσης, *Ψαλίδα*, έ. π., σ. 50, ΝΕ, έ. π., σσ. 62 - 63, 66, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Έρανιστής» 3 (1965) 8, εικ. 10 — ένδειξη άύθεντικότητας άποτελεϊ, ίσως, τόσο ό τρόπος διατύπω-

σης του τίτλου στο κείμενο όσο και ή έλλειψη κάθε μνείας άντιγραφεία.

3. Ευχαριστώ τον κ. Α. Βρανούση, που μου υπέδειξε τή μελέτη του τής ΝΕ, έ. π.

Έδώ πρέπει να σημειωθεί ότι μένει να έρευνηθεϊ ή σχέση των άριθ. 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13 του Πίνακα των χφφ του Ψαλίδα με άντίστοιχες πληροφορίες του Κ.Α. Διαμάντη, *Τά περιεχόμενα των ΓΑΚ*, τ. 2, έ. π., σ. 743 (άριθ. 78), τ. 3, έ. π., σσ. 364 (άριθ. 49), 403-404, 809.